

Äännetietoisuudesta kirjaintuntemukseen

Tiina Siiskonen

Tässä tekstissä kuvataan äännetietoisuuden ja kirjaintuntemuksen kehittymistä sekä kirjain-ääne- ja äänne-kirjainvastaavuuksien oppimista – erityisesti sitä, millaisia vaikeuksia näiden taitojen omaksumisessa voi olla, ja miten oppimista voidaan tukea.

Äännetietoisuus

Keskeisin kielellisen tietoisuuden osa-alue teknisen luku- ja kirjoitustaidon kehittymisen näkökulmasta on fonologinen tietoisuus eli tietoisuus sanaa pienemmistä yksiköistä – kuten tavuista ja äänneistä – sekä kyky käsitellä niitä. Erityisesti tietoisuus yksittäistä äänneistä eli äännetietoisuuden kehittyminen yhdessä kirjaintuntemuksen kanssa on edellytys kirjain-ääne- ja äänne-kirjainvastaavuuksien oppimiselle.

Mitä suurempia kielelliset vaikeudet ovat, sitä enemmän korostuu oppijan oman puheen tuottamisen, eri aistien hyödyntämisen ja toiston merkitys harjoittelussa. Kun äännetietoisuus on heikko, lukemaan ja kirjoittamaan opeteltaessa kannattaa yhdistää kaikkiin mahdollisiin harjoitusvaiheisiin myös nähtyjen äänneiden, tavujen ja sanojen äänen tuottaminen. Äänen lukeminen on jo sellaisenaan moniaistinen kokemus, kun omasta puheesta saatu motorinen palaute yhdistyy näkö- ja kuulohavaintoon.

Joidenkin äänneiden ja äänneyhdistelmien erottelu, tunnistaminen ja tuottaminen on vaikeampaa kuin toisten. Äänneet saattavat myös kuulostaa hiukan erilaisilta eri äänneympäristöissä eli äännerakenteeltaan erilaisissa tavuissa ja sanoissa. Siksi kannattaa aloittaa äänneistä, joita oppijan on helpointa havaita ja tunnistaa eri kohdista tavuja ja sanoja sekä tuottaa itse.

Äänneiden keston erottelun vaikeudet ovat yksi alkavan lukijan ja kirjoittajan tyypillisiä ongelmakohtia. Pitkien ja lyhyiden vokaalien kestojen kuuleminen on kuitenkin helpompaa kuin konsonanttien.

Opettajan tulee kiinnittää huomiota oman ääntämisensä selkeyteen. Lisäksi katsekontakti on tärkeä: kasvojen, suun liikkeiden ja huulion näkeminen tukevat kuullun puheen havaitsemista. Äänneiden ja niiden kestojen havaitsemista on tietenkin hyvä harjoitella myös pelkästään kuulon perusteella.

Ääntöasentoja ja -liikkeitä voidaan harjoitella havainnoimaan huuliolukuna ilman ääntä, kuiskaten ja ääneen. Kirjainmerkit ja sormiaakkoset taas auttavat muistamaan niitä vastaavia äänneitä. Tehokkaimpia ovatkin harjoitukset, joissa yhdistetään puhuttu ja kirjoitettu kieli. Äännetietoisuus ja äänneiden käsittelytaidot kehittyvät vastavuoroisesti luku- ja kirjoitustaitojen kehityksen kanssa.

Kirjain-äänne- ja äänne-kirjainvastaavuudet

Suomen kielessä jokaista foneemia eli äännettä vastaa yksi grafeemi eli kirjainmerkki äng-äännettä lukuun ottamatta. Äng-äänne merkitään lyhyenä äänteenä n-kirjaimella (ennen /k/-äännettä, esim. kenkä) ja pitkänä äänteenä ng:llä (esim. kengän). Lisäksi suomalaisiin aakkosiin kuuluu kuusi vierasperäistä kirjainta (c, q, w, x, z, å), joilla ei ole omaa äännevastinetta. Useimmilla äänneillä on kaksi kestoja, lyhyt ja pitkä, jotka merkitään yhdellä tai kahdella kirjaimella, mikä muuttaa myös sanojen merkityksiä.

Vaikka kirjaintuntemuksen – kirjainten nimien hallinnan – on todettakin ennustavan hyvin lukemaanoppimista, ainoastaan äänneiden ja niitä vastaavien kirjainmerkkien yhdistäminen toisiinsa lukemaan opeteltaessa edistää sitä. Kirjainten nimiä ei edes tarvita kirjain-äännevastaavuuksia opeteltaessa. Niiden käyttäminen lukemaan opetteluun yhteydessä saattaa jopa vaikeuttaa kirjain-äännevastaavuuksien omaksumista kirjainten nimissä olevien ylimääräisten äänneiden vuoksi. Se rasittaa myös muistia kohtuuttomasti, kun monien pienten sanaosasten mielessä pitäminen on alkavalle lukijalle muutenkin työlästä.

Kirjainmerkkien ja niitä vastaavien äänneiden mieleen painaminen saattaa joskus olla vaikeaa siksikin, että ne ovat merkityksettömiä yksiköitä. Opetuksessa käytetäänkin apuna erilaisia mielikuvia ja aisteja sitä monipuolisemmin, mitä suurempia oppimisen vaikeudet ovat. Lisäksi aikaa, harjoitusta ja toistoa voidaan tarvita hyvinkin paljon enemmän kuin oppijoilla, joiden äännetietoisuus on hyvä.

Sen lisäksi, että kirjainmerkit tukevat niitä vastaavien äänneiden havaitsemista, on hyvä muistaa, että puheen tuottaminenkin tukee sitä osaltaan. Jos oppijalla on vaikeuksia puheen tuottamisessa, kirjain-äänne- ja äänne-kirjainvastaavuuksien opettelu kannattaa siksi aloittaa niistä äänneistä, jotka hän kykenee parhaiten ääntämään itse. Yleensä ainakin vokaalit ovat tällaisia. Muuten on hyvä suosia kirjainten yleisyysjärjestystä, koska siten äänneistä saadaan mahdollisimman nopeasti koottua tavuja, joista taas saadaan koottua helppoja merkityksellisiä sanoja.

Joidenkin äänteiden – etenkin konsonanttien – havaitseminen ja tuottaminen yksittäisinä äänteinä on myös vaikeampaa kuin toisten, vaikka puheen tuottamisessa ei muuten olisikaan vaikeuksia. Erityisesti huomion kiinnittäminen ääntöasentoihin ja -liikkeisiin sekä sormiaakkosten käyttö tukevat niiden havaitsemista, tuottamista ja muistamista.

Äänteiden ja niitä vastaavien kirjainmerkkien erottelua ja tunnistamista helpottaa lisäksi se, ettei ääntöasultaan kovin samankaltaisia äänneitä tai samannäköisiä kirjaimia opeteta peräkkäin.

Kirjainmerkkien tunnistaminen ja tuottaminen

Kirjoitettu kieli eri muodoissaan on osa lasten kokemusmaailmaa alusta alkaen. Siten he oppivat vähitellen tunnistamaan erilaisia kirjaimia ja tuottamaan niitä monin tavoin. Kun lukemisen ja kirjoittamisen taidot kehittyvät tavanomaista hitaammin, opetuksessa kannattaa kuitenkin käyttää samaa kirjaintyyppiä (tekstauskirjaimet, pien- ja/tai suuraakkoset) siihen saakka, kunnes oppija hallitsee kirjain-äänne- ja äänne-kirjainvastaavuudet hyvin.

Pienaakkosten etuna on se, että niiden vaihteleva koko antaa enemmän tunnistamisvihjeitä kuin suuraakkosten tasainen rivistö sanoissa ja tekstissä. Niiden käyttö helpottaa myös yleisimmin eri medioissa käytetyillä kirjaintyypeillä kirjoitettujen sanojen tunnistamista. Alle kouluikäisten kanssa suuraakkosten käyttö on kuitenkin yleensä tarkoituksenmukaisinta. Joillekin suuraakkosten käyttö on tarpeen vielä senkin jälkeen, kun lukemisen ja kirjoittamisen alkeet on opittu: vaikka oppija oppisikin tunnistamaan pieniaakkoset, hän ei välttämättä kykene käyttämään niitä käsin kirjoittaessaan.

Käsinkirjoittaminen edellyttää hyviä visuumotorisia taitoja – erityisesti hyvää silmän ja käden yhteistyötä. Kun lukemaan ja kirjoittamaan oppimisen vaikeudet esiintyvät yhdessä motoriikan oppimisvaikeuksien ja hahmotusvaikeuksien kanssa, ne hankaloittavat varsinkin pieniaakkosten tuottamista sekä kenties yksittäisten kirjainten erottelua ja tunnistamista. Huomiota kannattaa kiinnittää myös kirjainten kokoon. Etenkin kirjaimia käsin tuotettaessa suuri koko ja siten myös laajat liikeradat saattavat olla aluksi helpompia varsinkin, jos oppijalla on motorista kömpelyyttä.

Digitaalisilla laitteilla kirjoittaminen saattaa joskus olla ainakin motoriikan näkökulmasta helpompaa. Molempien kirjoitustapojen oppiminen on tietenkin yhtä tärkeää, mutta käsinkirjoittaminen moniaistisena kokemuksena (*kosketus-, asentotunto- ja näköaistimus*) tukee kuitenkin vahvemmin kirjain-äänne- ja äänne-kirjainvastaavuuksien oppimista lukemaan ja kirjoittamaan opeteltaessa.

Tekijä:

Siiskonen, T. (2020). *Äännetietoisuudesta kirjaintuntemukseen*. LUKILOKI-hanke 2018–2022. Jyväskylän yliopisto.

Lähteitä ja lisälukemistoa:

Aro, M., & Lerkkanen, M-K. (2019). Lukutaidon kehitys ja lukemisvaikeudet. Teoksessa T. Ahonen, M. Aro, T. Aro, M-K. Lerkkanen & T. Siiskonen (toim.), *Oppimisen vaikeudet* (s. 252–289). Niilo Mäki Instituutti.

Lerkkanen, M-K., Ahonen, T., Ketonen, R., & Leppänen, U. (2019). Kirjoittamisen vaikeudet. Teoksessa T. Ahonen, M. Aro, T. Aro, M-K. Lerkkanen & T. Siiskonen (toim.), *Oppimisen vaikeudet* (s. 304–322). Niilo Mäki Instituutti.

Siiskonen, T. (2010). Kielelliset erityisvaikeudet ja lukemaan oppiminen. *Oppimisen ja oppimisvaikeuksien erityislehti NMI-Bulletin*. 20(2), 4–9.

Siiskonen, T., Ahonen, T., & Määttä, S. (2019). Kielenkehityksen vaikeudet. Teoksessa T. Ahonen, M. Aro, T. Aro, M-K. Lerkkanen & T. Siiskonen (toim.), *Oppimisen vaikeudet* (s. 224–250). Niilo Mäki Instituutti.

Siiskonen, T., Poikkeus, A-M., Aro, M., & Ketonen, R. (2014). Lukemis- ja kirjoittamisvalmiudet. Teoksessa T. Siiskonen, T. Aro, T. Ahonen & R. Ketonen (toim.), *Joko se puhuu? Kielenkehityksen vaikeudet varhaislapsuudessa* (ss. 311–332). Opetus 2000. PS-kustannus.